

Συλλογή της Νομολογίας

ΑΠΟΦΑΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ (δεύτερο τμήμα)

της 13ης Οκτωβρίου 2022*

«Προδικαστική παραπομπή – Κοινωνική πολιτική – Οδηγία 2000/78/ΕΚ – Διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία – Απαγόρευση των δυσμενών διακρίσεων λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων – Εσωτερικός κανόνας ιδιωτικής επιχειρήσεως ο οποίος δεν επιτρέπει στον τόπο εργασίας οποιαδήποτε εκδήλωση των θρησκευτικών, φιλοσοφικών ή πολιτικών πεποιθήσεων – Απαγόρευση της εκδήλωσης των εν λόγω πεποιθήσεων λεκτικώς, μέσω της αμφίεσης ή με οποιονδήποτε άλλο τρόπο – Θρησκευτική αμφίεση»

Στην υπόθεση C-344/20,

με αντικείμενο αίτηση προδικαστικής αποφάσεως δυνάμει του άρθρου 267 ΣΛΕΕ, που υπέβαλε το Tribunal du travail francophone de Bruxelles (γαλλόφωνο δικαστήριο εργατικών διαφορών Βρυξελλών, Βέλγιο) με απόφαση της 17ης Ιουλίου 2020, η οποία περιήλθε στο Δικαστήριο στις 27 Ιουλίου 2020, στο πλαίσιο της δίκης

L.F.

κατά

S.C.R.L.

ΤΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ (δεύτερο τμήμα),

συγκείμενο από τους A. Prechal, πρόεδρο τμήματος, M. L. Arastey Sahún, F. Biltgen (εισηγητή), N. Wahl και J. Passer, δικαστές,

γενική εισαγγελέας: L. Medina

γραμματέας: A. Calot Escobar

έχοντας υπόψη την έγγραφη διαδικασία,

λαμβάνοντας υπόψη τις παρατηρήσεις που υπέβαλαν:

- η L.F., εκπροσωπούμενη από την V. Van der Plancke, avocate,
- η S.C.R.L., εκπροσωπούμενη από την A. Kamp, avocate, και τον T. Perdieu, advocaat,

* Γλώσσα διαδικασίας: η γαλλική.

- η Βελγική Κυβέρνηση, εκπροσωπούμενη από τις C. Pochet, L. Van den Broeck και M. Van Regemorter,
- η Πολωνική Κυβέρνηση, εκπροσωπούμενη από τον B. Majczyna,
- η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, εκπροσωπούμενη από τους D. Martin και M. Van Hoof,

αφού άκουσε τη γενική εισαγγελέα, που ανέπτυξε τις προτάσεις της κατά τη συνεδρίαση της 28ης Απριλίου 2022,

εκδίδει την ακόλουθη

Απόφαση

- 1 Η αίτηση προδικαστικής αποφάσεως αφορά την ερμηνεία του άρθρου 1, του άρθρου 2, παράγραφος 2, στοιχείο α', και του άρθρου 8, παράγραφος 1, της οδηγίας 2000/78/ΕΚ του Συμβουλίου, της 27ης Νοεμβρίου 2000, για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία (ΕΕ 2000, L 303, σ. 16).
- 2 Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ της L.F., ενάγουσας της κύριας δίκης, και της S.C.R.L., εναγομένης της κύριας δίκης, η οποία είναι συνεταιριστική εταιρία περιορισμένης ευθύνης, δραστηριοποιούμενη κυρίως στην ενοικίαση και εκμετάλλευση κοινωνικών κατοικιών, με αντικείμενο την απόρριψη της αυθορμήτως υποβληθείσας από την ενάγουσα της κύριας δίκης αίτησης για την πραγματοποίηση πρακτικής άσκησης στην εναγομένη, λόγω της άρνησης της εναγομένης να συμμορφωθεί με την απαγόρευση που επιβάλλει η S.C.R.L. στους εργαζομένους της να εκφράζουν, μεταξύ άλλων μέσω της αμφίεσής τους, τις θρησκευτικές, φιλοσοφικές ή πολιτικές πεποιθήσεις τους.

Το νομικό πλαίσιο

Η οδηγία 2000/78

- 3 Οι αιτιολογικές σκέψεις 1, 4, 11 και 12 της οδηγίας 2000/78 έχουν ως εξής:
  - «(1) Κατά το άρθρο 6 της [ΣΕΕ], η Ευρωπαϊκή Ένωση βασίζεται στις αρχές της ελευθερίας, της δημοκρατίας, του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών, καθώς και του κράτους δικαίου, αρχές οι οποίες είναι κοινές για όλα τα κράτη μέλη και σέβεται τα θεμελιώδη δικαιώματα, όπως κατοχυρώνονται με την ευρωπαϊκή σύμβαση για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών[, που υπογράφηκε στη Ρώμη στις 4 Νοεμβρίου 1950,] και όπως προκύπτουν από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών, ως γενικές αρχές του [ενωσιακού] δικαίου.

[...]

(4) Η ισότητα ενώπιον του νόμου και η προστασία όλων των ατόμων έναντι των διακρίσεων αποτελεί οικουμενικό δικαίωμα αναγνωρισθέν από την οικουμενική διακήρυξη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, τη σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για την εξάλειψη κάθε μορφής διάκρισης εις βάρος των γυναικών, τα σύμφωνα των Ηνωμένων Εθνών για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα και για τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα και από την ευρωπαϊκή σύμβαση για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών, συμβαλλόμενα μέρη των οποίων είναι όλα τα κράτη μέλη. Η Σύμβαση της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας αριθ. 111 απαγορεύει τις διακρίσεις στον τομέα της απασχόλησης και της εργασίας.

[...]

(11) Οι διακρίσεις λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού μπορούν να υπονομεύσουν την επίτευξη των στόχων της συνθήκης [ΛΕΕ], ειδικότερα δε την επίτευξη υψηλού επιπέδου απασχόλησης και κοινωνικής προστασίας, την άνοδο του βιοτικού επιπέδου και της ποιότητας ζωής, την οικονομική και κοινωνική συνοχή και αλληλεγγύη[, καθώς και την ελεύθερη κυκλοφορία των προσώπων].

(12) Προς τούτο, πρέπει να απαγορεύεται σε όλη την [Ενωση] κάθε άμεση ή έμμεση διάκριση λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού στους τομείς που καλύπτονται από την παρούσα οδηγία [...].»

4 Το άρθρο 1 της οδηγίας ορίζει τα εξής:

«Σκοπός της παρούσας οδηγίας είναι η θέσπιση γενικού πλαισίου για την καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων, ειδικών αναγκών, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού στον τομέα της απασχόλησης και της εργασίας, προκειμένου να υλοποιηθεί η αρχή της ίσης μεταχείρισης στα κράτη μέλη.»

5 Το άρθρο 2 της οδηγίας προβλέπει τα εξής:

«1. Για τους σκοπούς της παρούσας οδηγίας, η αρχή της ίσης μεταχείρισης σημαίνει την απουσία άμεσης ή έμμεσης διάκρισης για έναν από τους λόγους που αναφέρονται στο άρθρο 1.

2. Για τους σκοπούς της παραγράφου 1:

α) συντρέχει άμεση διάκριση όταν, για έναν από τους λόγους που αναφέρονται στο άρθρο 1, ένα πρόσωπο υφίσταται μεταχείριση λιγότερο ευνοϊκή από αυτήν την οποία υφίσταται, υπέστη ή θα υφίστατο σε ανάλογη κατάσταση ένα άλλο πρόσωπο,

β) συντρέχει έμμεση διάκριση όταν μια εκ πρώτης όψεως ουδέτερη διάταξη, κριτήριο ή πρακτική ενδέχεται να προκαλέσει μειονεκτική μεταχείριση ενός προσώπου μιας ορισμένης θρησκείας ή πεποιθήσεων, με μια ορισμένη ειδική ανάγκη, μιας ορισμένης ηλικίας, ή ενός ορισμένου γενετήσιου προσανατολισμού, σε σχέση με άλλα άτομα εκτός εάν,

ι) η εν λόγω διάταξη, κριτήριο ή πρακτική δικαιολογείται αντικειμενικά από ένα θεμιτό στόχο και τα μέσα για την επίτευξη του στόχου αυτού είναι πρόσφορα και αναγκαία, [...]

[...]

5. Η παρούσα οδηγία δεν θίγει τα μέτρα που προβλέπει ο εθνικός νόμος και τα οποία σε μια δημοκρατική κοινωνία είναι αναγκαία για την ασφάλεια, την προάσπιση της τάξης και την πρόληψη ποινικών παραβάσεων, την προστασία της υγείας και των δικαιωμάτων και ελευθεριών άλλων.»

6 Το άρθρο 3, παράγραφος 1, της ίδιας οδηγίας ορίζει τα εξής:

«Εντός των ορίων των εξουσιών που απονέμονται στην Κοινότητα, η παρούσα οδηγία εφαρμόζεται σε όλα τα πρόσωπα, στο δημόσιο και στον ιδιωτικό τομέα, συμπεριλαμβανομένων των δημόσιων φορέων, όσον αφορά:

[...]

γ) τις εργασιακές συνθήκες και τους όρους απασχόλησης, συμπεριλαμβανομένων των απολύσεων και των αμοιβών,

[...]».

7 Το άρθρο 8, παράγραφος 1, της οδηγίας 2000/78 ορίζει τα εξής:

«Τα κράτη μέλη μπορούν να θεσπίζουν ή να διατηρούν διατάξεις που είναι ευνοϊκότερες για την προστασία της αρχής της ίσης μεταχείρισης από αυτές που προβλέπονται στην παρούσα οδηγία.»

Το βελγικό δίκαιο

8 O loi du 10 mai 2007 tendant à lutter contre certaines formes de discrimination (νόμος της 10ης Μαΐου 2007 περί καταπολέμησης ορισμένων μορφών δυσμενούς διάκρισης) (*Moniteur belge* της 30ής Μαΐου 2007, σ. 29016), όπως ίσχυε κατά τον χρόνο των πραγματικών περιστατικών της διαφοράς της κύριας δίκης (στο εξής: γενικός νόμος για την καταπολέμηση των διακρίσεων), σκοπεί στη μεταφορά της οδηγίας 2000/78 στο βελγικό δίκαιο.

9 Το άρθρο 3 του ως άνω νόμου ορίζει τα εξής:

«Σκοπός του παρόντος νόμου είναι να διαμορφώσει, για τους διαλαμβανόμενους στο άρθρο 5 τομείς, ένα γενικό πλαίσιο για την καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω ηλικίας, γενετήσιου προσανατολισμού, οικογενειακής κατάστασης, γέννησης, περιουσίας, θρησκευτικών ή φιλοσοφικών πεποιθήσεων, πολιτικών πεποιθήσεων, γλώσσας, παρούσας ή μελλοντικής κατάστασης της υγείας, ειδικών αναγκών, φυσικών ή γενετικών χαρακτηριστικών ή κοινωνικής προέλευσης.»

10 Το άρθρο 4 του εν λόγω νόμου, το οποίο αφορά ορισμούς, έχει ως εξής:

«Για την εφαρμογή του παρόντος νόμου, νοούνται ως:

[...]

4° προστατευόμενα κριτήρια: η ηλικία, ο γενετήσιος προσανατολισμός, η οικογενειακή κατάσταση, η γέννηση, η περιουσία, οι θρησκευτικές ή φιλοσοφικές πεποιθήσεις, οι πολιτικές πεποιθήσεις, η γλώσσα, η παρούσα ή μελλοντική κατάσταση της υγείας, οι ειδικές ανάγκες, τα φυσικά ή γενετικά χαρακτηριστικά, η κοινωνική προέλευση·

[...]

6° άμεση διαφορετική μεταχείριση: κατάσταση η οποία δημιουργείται όταν βάσει οποιουδήποτε εκ των προστατευόμενων κριτηρίων, ένα πρόσωπο υφίσταται μεταχείριση λιγότερο ευνοϊκή από αυτήν την οποία υφίσταται, υπέστη ή θα υφίστατο άλλο πρόσωπο σε ανάλογη κατάσταση ένα άλλο πρόσωπο·

7° άμεση δυσμενής διάκριση: άμεση διαφορετική μεταχείριση βάσει προστατευόμενου κριτηρίου, η οποία δεν δικαιολογείται με βάση τις διατάξεις του τίτλου II·

[...]».

- 11 Το άρθρο 5, παράγραφος 1, του ίδιου νόμου ορίζει τα εξής:

«Με εξαίρεση τους τομείς που εμπίπτουν στην αρμοδιότητα των Κοινοτήτων ή των Περιφερειών, ο παρών νόμος εφαρμόζεται σε όλα τα πρόσωπα, τόσο στον δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό τομέα, συμπεριλαμβανομένων των δημόσιων φορέων [...]».

- 12 Το άρθρο 7 του γενικού νόμου για την καταπολέμηση των διακρίσεων ορίζει τα εξής:

«Κάθε άμεση διακριτική μεταχείριση που βασίζεται σε ένα από τα προστατευόμενα κριτήρια συνιστά άμεση δυσμενή διάκριση, εκτός εάν δικαιολογείται αντικειμενικώς από θεμιτό σκοπό και εφόσον τα μέσα επίτευξης του σκοπού αυτού είναι πρόσφορα και αναγκαία.»

- 13 Το άρθρο 8, παράγραφος 1, του νόμου ορίζει τα εξής:

«Κατά παρέκκλιση από το άρθρο 7, και με την επιφύλαξη των λοιπών διατάξεων του παρόντος τίτλου, άμεση διαφορετική μεταχείριση λόγω ηλικίας, γενετήσιου προσανατολισμού, θρησκευτικών ή φιλοσοφικών πεποιθήσεων ή ειδικών αναγκών στους τομείς που μνημονεύονται στο άρθρο 5, παράγραφοι 1, 4, 5, και 7, δικαιολογείται μόνο λόγω ουσιωδών και καθοριστικών επαγγελματικών απαιτήσεων.»

Η διαφορά της κύριας δίκης και τα προδικαστικά ερωτήματα

- 14 Στις 14 Μαρτίου 2018, στο πλαίσιο της επαγγελματικής της κατάρτισης στον τομέα της μηχανοργάνωσης, η ενάγουσα της κύριας δίκης, η οποία είναι μουσουλμάνα και φέρει την ισλαμική μαντήλα, υπέβαλε αυθορμητώς αίτηση για την πραγματοποίηση πρακτικής άσκησης στην S.C.R.L., προκειμένου να πραγματοποιήσει στην εν λόγω εταιρία μη αμειβόμενη πρακτική άσκηση έξι εβδομάδων.
- 15 Στις 22 Μαρτίου 2018, η ενάγουσα της κύριας δίκης έγινε δεκτή από τους υπευθύνους της S.C.R.L. για προφορική συνέντευξη, μετά το πέρας της οποίας οι τελευταίοι δήλωσαν ότι σχημάτισαν θετική γνώμη όσον αφορά την υποψηφιότητά της και της έθεσαν την ερώτηση αν θα μπορούσε να συμμορφωθεί με τον εσωτερικό κανόνα ουδετερότητας που προωθείται στην S.C.R.L.
- 16 Ο ανωτέρω κανόνας ουδετερότητας αποτυπώνεται στο άρθρο 46 του κανονισμού εργασίας της S.C.R.L., το οποίο προβλέπει ότι «[ο]ι εργαζόμενοι δεσμεύονται να τηρούν την πολιτική αυστηρής ουδετερότητας η οποία ισχύει εντός της επιχείρησης» και ότι, ως εκ τούτου,

«μεριμνούν ώστε να μην εκδηλώνουν καθ' οιονδήποτε τρόπο, ούτε λεκτικώς, ούτε μέσω της αμφιέσής τους, ούτε με άλλον τρόπο, τις θρησκευτικές, φιλοσοφικές ή πολιτικές πεποιθήσεις τους, όποιες και αν είναι αυτές».

- 17 Η ενάγουσα της κύριας δίκης δήλωσε στους υπευθύνους της S.C.R.L. ότι δεν πρόκειται να αφαιρέσει τη μαντήλα της και να συμμορφωθεί προς τον κανόνα ουδετερότητας.
- 18 Δεδομένου ότι η S.C.R.L. δεν προέβη σε καμία περαιτέρω ενέργεια όσον αφορά την αίτηση της L.F., η τελευταία υπέβαλε τον Απρίλιο του 2018 νέα αίτηση για την πραγματοποίηση πρακτικής άσκησης, προτείνοντας τη χρήση άλλου είδους καλύμματος της κεφαλής. Σε απάντηση της νέας αιτήσεώς της, η S.C.R.L. την ενημέρωσε ότι δεν μπορούσε να της προσφέρει τη δυνατότητα πρακτικής άσκησης, καθόσον στις εγκαταστάσεις της δεν επιτρέπεται η χρήση κανενός είδους καλύμματος της κεφαλής, ανεξαρτήτως αν πρόκειται για σκούφο, καπέλο ή μαντίλα.
- 19 Τον Μάιο του 2019, μετά την εκ μέρους της υποβολή καταγγελίας για δυσμενή διάκριση ενώπιον του ανεξάρτητου δημόσιου οργανισμού που είναι αρμόδιος για την καταπολέμηση των δυσμενών διακρίσεων, και αφού προηγήθηκε αλληλογραφία μεταξύ του εν λόγω οργανισμού και της S.C.R.L., η ενάγουσα της κύριας δίκης άσκησε ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου αγωγή παραλείψεως. Με την αγωγή της παραπονείται για τη μη σύναψη της σύμβασης πρακτικής άσκησης, θεωρεί δε ότι η μη σύναψη της εν λόγω σύμβασης οφείλεται άμεσα ή έμμεσα στις θρησκευτικές πεποιθήσεις της και ζητεί να διαπιστωθεί η εκ μέρους της S.C.R.L. παράβαση, μεταξύ άλλων, των διατάξεων του γενικού νόμου για την καταπολέμηση των διακρίσεων.
- 20 Ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου, η S.C.R.L. υποστηρίζει, στηριζόμενη στην απόφαση της 14ης Μαρτίου 2017, *G4S Secure Solutions (C-157/15, EU:C:2017:203)*, ότι ο κανονισμός εργασίας της δεν γεννά ζήτημα άμεσης διάκρισης, δεδομένου ότι αντιμετωπίζει κατά τον ίδιο τρόπο όλους τους εργαζομένους της επιχείρησης, επιβάλλοντας σε αυτούς, γενικώς και αδιακρίτως, μεταξύ άλλων, ουδέτερη αμφιέση η οποία δεν επιτρέπει την εμφανή χρήση συμβόλων των θρησκευτικών, φιλοσοφικών ή πολιτικών πεποιθήσεών τους.
- 21 Το αιτούν δικαστήριο, μολοντί γνωρίζει την ύπαρξη των αποφάσεων της 14ης Μαρτίου 2017, *G4S Secure Solutions (C-157/15, EU:C:2017:203)*, και της 14ης Μαρτίου 2017, *Bougnauoi και ADDH (C-188/15, EU:C:2017:204)*, θεωρεί ότι η ερμηνεία της έννοιας «άμεση διάκριση» στην οποία προέβη το Δικαστήριο στην πρώτη εκ των ανωτέρω αποφάσεων «εγείρει σοβαρά ζητήματα». Μεταξύ των προβληματισμών που εκφράζει το αιτούν δικαστήριο συγκαταλέγεται και η εκτίμηση της συγκρισιμότητας των καταστάσεων, η οποία εμπίπτει στην αρμοδιότητα των εθνικών δικαστηρίων. Επομένως, θα πρέπει να γίνει διάκριση μεταξύ, αφενός, της εξουσίας που διαθέτει το Δικαστήριο όσον αφορά την ερμηνεία και, αφετέρου, της εφαρμογής της σχετικής νομοθεσίας στα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης, η οποία εμπίπτει στην αποκλειστική αρμοδιότητα του οικείου εθνικού δικαστηρίου. Στην απόφαση της 14ης Μαρτίου 2017, *G4S Secure Solutions (C-157/15, EU:C:2017:203)*, το Δικαστήριο στηρίχθηκε στη διαπίστωση ότι ο εσωτερικός κανόνας που απαγόρευε την εμφανή χρήση πολιτικών, φιλοσοφικών ή θρησκευτικών συμβόλων στον τόπο εργασίας εφαρμόστηκε γενικώς και αδιακρίτως, χωρίς όμως να αποκλείσει το ενδεχόμενο, βάσει στοιχείων τα οποία δεν είχε στη διάθεσή του, ο εν λόγω κανόνας να εφαρμόστηκε στο πρόσωπο του ενδιαφερομένου κατά τρόπο διαφορετικό από αυτόν που εφαρμόζοταν σε κάθε άλλον εργαζόμενο. Δεδομένου ότι το διατακτικό της προαναφερθείσας απόφασης δεν διαλαμβάνει την ως άνω σημαντική επιφύλαξη, τίθεται το ζήτημα αν καταλείπεται περιθώριο εκτίμησης στον εθνικό δικαστή ή αν ο τελευταίος στερείται κάθε δυνατότητας *in concreto* εκτιμήσεως της συγκρισιμότητας των καταστάσεων στην περίπτωση που εξετάζεται

δυσμενής διάκριση η οποία χαρακτηρίζει εσωτερικό κανόνα ιδιωτικής επιχείρησης που απαγορεύει την εμφανή χρήση κάθε πολιτικού, φιλοσοφικού ή θρησκευτικού συμβόλου στον τόπο εργασίας.

- 22 Το αιτούν δικαστήριο διερωτάται εξάλλου αν, στις αποφάσεις της 14ης Μαρτίου 2017, G4S Secure Solutions (C-157/15, EU:C:2017:203), και της 14 Μαρτίου 2017, Bougnaoui και ADDH (C-188/15, EU:C:2017:204), το Δικαστήριο θεώρησε τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, τις φιλοσοφικές πεποιθήσεις και τις πολιτικές πεποιθήσεις ως ενιαίο προστατευόμενο κριτήριο, κατά τρόπο ώστε να καθίσταται περιττή η μεταξύ τους διάκριση. Τούτο θα ισοδυναμούσε με μια ερμηνεία του άρθρου 1 της οδηγίας 2000/78 υπό την έννοια ότι «η θρησκεία» ή «οι πεποιθήσεις», κατά την έννοια του άρθρου αυτού, αποτελούν δύο όψεις ενός και του αυτού προστατευόμενου κριτηρίου. Η τοποθέτηση όμως της θρησκείας στο ίδιο επίπεδο με τις άλλες πεποιθήσεις, πλην των θρησκευτικών, θα περιόριζε σημαντικά το πεδίο εντός του οποίου θα έπρεπε να αναζητηθεί το πρόσωπο αναφοράς για τους σκοπούς της εξέτασης της συγκρισιμότητας των καταστάσεων στο πλαίσιο της εκτιμήσεως της ύπαρξης άμεσης δυσμενούς διάκρισης. Συγκεκριμένα, τούτο θα σήμαινε ότι, στην περίπτωση εσωτερικού κανόνα όπως ο επίμαχος στην υπόθεση της κύριας δίκης, ο επικαλούμενος θρησκευτικές πεποιθήσεις εργαζόμενος δεν μπορεί να συγκριθεί με τον εργαζόμενο που πρεσβεύει φιλοσοφικές ή πολιτικές πεποιθήσεις. Ένα τέτοιο ερώτημα πυροδοτεί ένα άλλο ζήτημα, ήτοι το κατά πόσον εθνικές νομοθετικές διατάξεις οι οποίες παρέχουν χωριστή προστασία στις θρησκευτικές πεποιθήσεις, στις φιλοσοφικές πεποιθήσεις και στις πολιτικές πεποιθήσεις, με σκοπό την αύξηση του βαθμού της προστασίας αυτής μέσω της επισήμανσης των ιδιαιτεροτήτων εκάστης των πεποιθήσεων αυτών και της μεγαλύτερης προβολής τους, μπορούν να θεωρηθούν ως εθνικές διατάξεις «ευνοϊκότερες για την προστασία της αρχής της ίσης μεταχείρισης από αυτές που προβλέπονται στην [οδηγία 2000/78]», κατά την έννοια του άρθρου 8, παράγραφος 1, της οδηγίας αυτής. Τέλος, το αιτούν δικαστήριο επισημαίνει ορισμένα πραγματολογικά κριτήρια τα οποία θεωρεί πρόσφορα προκειμένου να καθοριστεί αν η διαφορετική μεταχείριση συνιστά άμεση δυσμενή διάκριση.
- 23 Υπό τις συνθήκες αυτές, το Tribunal du travail francophone de Bruxelles (γαλλόφωνο δικαστήριο εργατικών διαφορών Βρυξελλών, Βέλγιο) αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να υποβάλει στο Δικαστήριο τα ακόλουθα προδικαστικά ερωτήματα:
- «1) Έχει το άρθρο 1 της οδηγίας [2000/78], την έννοια ότι η θρησκεία και οι πεποιθήσεις είναι οι δύο όψεις του ίδιου και αυτού προστατευόμενου κριτηρίου ή, αντιθέτως, ότι η θρησκεία και οι πεποιθήσεις είναι διακριτά κριτήρια, ήτοι, αφενός, το κριτήριο της θρησκείας, περιλαμβανομένων των σχετικών πεποιθήσεων, και, αφετέρου, το κριτήριο των πεποιθήσεων, όποιες και αν είναι αυτές;
- 2) Στην περίπτωση που το Δικαστήριο ήθελε ερμηνεύσει το άρθρο 1 της [οδηγίας 2000/78/EK] υπό την έννοια ότι η θρησκεία και οι πεποιθήσεις είναι οι δύο όψεις του ίδιου και αυτού προστατευόμενου κριτηρίου, θα εμποδίζει η ερμηνεία αυτή, λαμβανομένου υπόψη του άρθρου 8 της ίδιας οδηγίας και προς αποφυγή της μείωσης του επιπέδου προστασίας έναντι των δυσμενών διακρίσεων, το εθνικό δικαστήριο να συνεχίσει να ερμηνεύει κανόνα του εθνικού δικαίου όπως το άρθρο 4, παράγραφος 4, του [γενικού νόμου για την καταπολέμηση των διακρίσεων] υπό την έννοια ότι οι θρησκευτικές, φιλοσοφικές και πολιτικές πεποιθήσεις συνιστούν διακριτά προστατευόμενα κριτήρια;

- 3) Έχει το άρθρο 2, παράγραφος 2, στοιχείο α', της οδηγίας 2000/78 την έννοια ότι ο κανόνας που περιέχεται στον κανονισμό εργασίας επιχείρησης και επιβάλλει στους εργαζομένους να “μην εκδηλώνουν κατ' ουδένα τρόπο, ούτε λεκτικώς, ούτε μέσω της αμφίεσής τους, ούτε με άλλο τρόπο, τις θρησκευτικές, φιλοσοφικές ή πολιτικές πεποιθήσεις τους, όποιες και αν είναι αυτές” συνιστά άμεση δυσμενή διάκριση, όταν από την εφαρμογή του εσωτερικού αυτού κανόνα στην πράξη προκύπτει ότι:
- α) η εργαζόμενη η οποία επιθυμεί να ασκήσει τη θρησκευτική ελευθερία της μέσω της εμφανούς χρήσης συμβόλου (με σημασιολογικά φορτισμένο περιεχόμενο), εν προκειμένω μαντίλας, αντιμετωπίζεται κατά τρόπο λιγότερο ευνοϊκό από άλλο εργαζόμενο ο οποίος δεν ασπάζεται καμία θρησκεία, δεν έχει καμία φιλοσοφική πεποίθηση και δεν επικαλείται κανένα πολιτικό φρόνημα και ο οποίος, ως εκ τούτου, δεν νιώθει την ανάγκη να χρησιμοποιεί οποιοδήποτε πολιτικό, φιλοσοφικό ή θρησκευτικό σύμβολο;
  - β) η εργαζόμενη η οποία επιθυμεί να ασκήσει τη θρησκευτική ελευθερία της μέσω της εμφανούς χρήσης συμβόλου (με σημασιολογικά φορτισμένο περιεχόμενο), εν προκειμένω μαντίλας, αντιμετωπίζεται κατά τρόπο λιγότερο ευνοϊκό από άλλον εργαζόμενο με οποιεσδήποτε φιλοσοφικές ή πολιτικές πεποιθήσεις, ο οποίος νιώθει εντούτοις λιγότερο (ή ουδόλως νιώθει) την ανάγκη να τις προβάλλει δημοσίως κάνοντας χρήση ορισμένου συμβόλου (με σημασιολογικά φορτισμένο περιεχόμενο);
  - γ) η εργαζόμενη η οποία επιθυμεί να ασκήσει τη θρησκευτική ελευθερία της μέσω της εμφανούς χρήσης συμβόλου (με σημασιολογικά φορτισμένο περιεχόμενο), εν προκειμένω μαντίλας, αντιμετωπίζεται κατά τρόπο λιγότερο ευνοϊκό από άλλον εργαζόμενο που ασπάζεται άλλη (ή ακόμη και την ίδια) θρησκεία, ο οποίος νιώθει εντούτοις λιγότερο (ή ουδόλως νιώθει) την ανάγκη να την προβάλλει δημοσίως κάνοντας χρήση ορισμένου συμβόλου (με σημασιολογικά φορτισμένο περιεχόμενο);
  - δ) εκκινώντας από τη διαπίστωση ότι οι πεποιθήσεις δεν έχουν κατ' ανάγκη θρησκευτικό, φιλοσοφικό ή πολιτικό χαρακτήρα και ότι μπορούν να είναι άλλου είδους (καλλιτεχνικές, αισθητικές, αθλητικές, μουσικές κ.λπ.), η εργαζόμενη η οποία επιθυμεί να ασκήσει τη θρησκευτική ελευθερία της μέσω της εμφανούς χρήσης συμβόλου (με σημασιολογικά φορτισμένο περιεχόμενο), εν προκειμένω μαντίλας, αντιμετωπίζεται κατά τρόπο λιγότερο ευνοϊκό από άλλον εργαζόμενο ο οποίος είναι φορέας μη θρησκευτικών, φιλοσοφικών ή πολιτικών πεποιθήσεων τις οποίες εκδηλώνει μέσω της αμφίεσής του;
  - ε) εκκινώντας από την αρχή ότι η αρνητική πτυχή της ελευθερίας εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων σημαίνει επίσης ότι ουδείς μπορεί να υποχρεωθεί να γνωστοποιήσει τη θρησκεία που ασπάζεται ή τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του, η εργαζόμενη η οποία επιθυμεί να ασκήσει τη θρησκευτική ελευθερία της μέσω της χρήσης μαντίλας, η οποία δεν είναι καθεαυτήν μονοσήμαντο σύμβολο της θρησκείας αυτής, δεδομένου ότι άλλη εργαζόμενη θα μπορούσε να επιλέξει τη χρήση της για αισθητικούς, πολιτισμικούς λόγους, ή ακόμη και για λόγους υγείας, και ότι η μαντίλα δεν διακρίνεται κατ' ανάγκη από μια απλή μπαντάνα, αντιμετωπίζεται κατά τρόπο λιγότερο ευνοϊκό από άλλον εργαζόμενο ο οποίος εκδηλώνει λεκτικά τις θρησκευτικές, φιλοσοφικές ή πολιτικές πεποιθήσεις του, καθόσον, για την εργαζόμενη που φέρει τη μαντίλα, αυτό συνεπάγεται ακόμη πιο σοβαρή προσβολή της θρησκευτικής ελευθερίας, βάσει του άρθρου 9, παράγραφος 1, [της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών], δεδομένου ότι οι πεποιθήσεις που ενδεχομένως υποδηλώνει η μαντίλα δεν είναι πρόδηλες παρά μόνον εάν επικρατήσουν οι προκαταλήψεις, και, κατά κανόνα, δεν θα μπορούν να φανερωθούν παρά μόνον εάν η γυναίκα που τη φέρει υποχρεωθεί να αποκαλύψει στον εργοδότη της τα κίνητρα της πράξης αυτής;

στ) η εργαζόμενη η οποία επιθυμεί να ασκήσει τη θρησκευτική ελευθερία της μέσω της εμφανούς χρήσης συμβόλου (με σημασιολογικά φορτισμένο περιεχόμενο), εν προκειμένω μαντίλας, αντιμετωπίζεται κατά τρόπο λιγότερο ευνοϊκό από άλλον εργαζόμενο με τις ίδιες πεποιθήσεις ο οποίος επιλέγει να τις εκδηλώσει φέροντας γενειάδα (ενδεχόμενο το οποίο δεν απαγορεύεται ρητώς από τον εσωτερικό κανόνα, εν αντιθέσει προς την εκδήλωση μέσω της αμφίεσης);»

Επί των προδικαστικών ερωτημάτων

Επί του πρώτου προδικαστικού ερωτήματος

- 24 Με το πρώτο προδικαστικό ερώτημα, το αιτούν δικαστήριο ζητεί, κατ' ουσίαν, να διευκρινιστεί αν το άρθρο 1 της οδηγίας 2000/78 έχει την έννοια ότι οι διαλαμβανόμενοι σε αυτό όροι «θρησκεία[...] ή πεποιθήσ[εις]» συνιστούν έναν και μοναδικό λόγο δυσμενούς διάκρισης ή αν, αντιθέτως, οι όροι αυτοί συνιστούν αυτοτελείς λόγους.
- 25 Προκειμένου να δοθεί απάντηση στο ανωτέρω προδικαστικό ερώτημα, επισημαίνεται ότι το άρθρο 1 της οδηγίας 2000/78 αναφέρεται ισότιμα στη «θρησκεία» και στις «πεποιθήσεις», όπως και οι διάφορες διατάξεις του πρωτογενούς δικαίου της Ένωσης, και συγκεκριμένα το άρθρο 19 ΣΛΕΕ, κατά το οποίο ο νομοθέτης της Ένωσης μπορεί να λαμβάνει τα αναγκαία μέτρα για την καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω, μεταξύ άλλων, «θρησκείας ή πεποιθήσεων», και το άρθρο 21 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής: Χάρτης), το οποίο, μεταξύ των διαφόρων ειδών διάκρισης, αναφέρει και τις διακρίσεις λόγω «θρησκείας ή πεποιθήσεων» (πρβλ. απόφαση της 15ης Ιουλίου 2021, WABE και MH Müller Handel, C-804/18 και C-341/19, EU:C:2021:594, σκέψη 47).
- 26 Το Δικαστήριο έχει εξ αυτού συναγάγει ότι, για την εφαρμογή της οδηγίας 2000/78, οι όροι «θρησκεία» και «πεποιθήσεις» αποτελούν δύο όψεις «ενός και του αυτού λόγου διάκρισης» (απόφαση της 15ης Ιουλίου 2021, WABE και MH Müller Handel, C-804/18 και C-341/19, EU:C:2021:594, σκέψη 47).
- 27 Κατά την ως άνω νομολογία, όπως προκύπτει από το άρθρο 21 του Χάρτη, ο λόγος διάκρισης που αφορά τη «θρησκεία» ή τις «πεποιθήσεις» πρέπει να διακρίνεται από εκείνον που αφορά τα «πολιτικά φρονήματα ή κάθε άλλη γνώμη» και καλύπτει, επομένως, τόσο τις θρησκευτικές όσο και τις φιλοσοφικές ή πνευματικές πεποιθήσεις (απόφαση της 15ης Ιουλίου 2021, WABE και MH Müller Handel, C-804/18 και C-341/19, EU:C:2021:594, σκέψη 47).
- 28 Όσον αφορά τη φράση «όποιες και αν είναι αυτές», η οποία αναφέρεται στις πεποιθήσεις που μνημονεύονται στον επίμαχο στην κύρια δίκη κανονισμό εργασίας, αρκεί η διαπίστωση ότι η προστασία έναντι των δυσμενών διακρίσεων την οποία εγγυάται η οδηγία 2000/78 καλύπτει μόνον τους εξαντλητικώς διαλαμβανόμενους στο άρθρο 1 αυτής λόγους και, ως εκ τούτου, η οδηγία δεν καλύπτει ούτε τις πολιτικές ή συνδικαλιστικές πεποιθήσεις, ούτε και τις καλλιτεχνικές, αθλητικές, αισθητικές ή άλλες πεποιθήσεις ή προτιμήσεις. Επομένως, η προστασία που επιφυλάσσουν τα κράτη μέλη στις προαναφερόμενες πεποιθήσεις δεν διέπεται από τις διατάξεις της εν λόγω οδηγίας.

- 29 Λαμβανομένων υπόψη των ανωτέρω σκέψεων, στο πρώτο προδικαστικό ερώτημα πρέπει να δοθεί η απάντηση ότι το άρθρο 1 της οδηγίας 2000/78 έχει την έννοια ότι οι διαλαμβανόμενοι σε αυτό όροι «θρησκεία[...] ή πεποιθήσ[εις]» συνιστούν έναν και μοναδικό λόγο δυσμενούς διάκρισης, ο οποίος καλύπτει τόσο τις θρησκευτικές πεποιθήσεις όσο και τις φιλοσοφικές ή πνευματικές πεποιθήσεις.

Επί του τρίτου προδικαστικού ερωτήματος

- 30 Με το τρίτο προδικαστικό ερώτημα, το οποίο πρέπει να εξεταστεί δεύτερο, το αιτούν δικαστήριο ζητεί να διευκρινιστεί, κατ' ουσίαν, αν το άρθρο 2, παράγραφος 2, στοιχείο α', της οδηγίας 2000/78 έχει την έννοια ότι διάταξη κανονισμού εργασίας επιχείρησης η οποία απαγορεύει στους εργαζομένους της να εκδηλώνουν λεκτικώς, μέσω της αμφιέσής τους ή με οποιονδήποτε άλλον τρόπο τις θρησκευτικές, φιλοσοφικές ή πολιτικές πεποιθήσεις τους, όποιες και αν είναι αυτές, συνιστά άμεση διάκριση «λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων», κατά την έννοια της εν λόγω οδηγίας, έναντι των εργαζομένων που επιθυμούν να ασκήσουν τη θρησκευτική ελευθερία τους και την ελευθερία συνείδησης με την εμφανή χρήση θρησκευτικού συμβόλου ή θρησκευτικής αμφιέσης.
- 31 Προκειμένου να δοθεί απάντηση στο ως άνω προδικαστικό ερώτημα, πρέπει να υπομνησθεί ότι το Δικαστήριο έχει, βεβαίως, κρίνει ότι εσωτερικός κανόνας επιχειρήσεως ο οποίος απαγορεύει τη χρήση μόνον επιδεικτικών και ευμεγέθων συμβόλων, μεταξύ άλλων, θρησκευτικών ή φιλοσοφικών πεποιθήσεων ενδέχεται να συνιστά άμεση διάκριση, κατά την έννοια του άρθρου 2, παράγραφος 2, στοιχείο α', της οδηγίας 2000/78, στις περιπτώσεις κατά τις οποίες το εν λόγω κριτήριο είναι αρρήκτως συνδεδεμένο με μία ή περισσότερες θρησκείες ή με συγκεκριμένες πεποιθήσεις (πρβλ. απόφαση της 15ης Ιουλίου 2021, WABE και MH Müller Handel, C-804/18 και C-341/19, -EU:C:2021:594, σκέψεις 72 και 73).
- 32 Ωστόσο εν προκειμένω, το υποβληθέν στο Δικαστήριο προδικαστικό ερώτημα αφορά κανόνα ο οποίος δεν απαγορεύει τη χρήση επιδεικτικών και ευμεγέθων συμβόλων, αλλά την εμφανή χρήση οποιουδήποτε συμβόλου πολιτικών, φιλοσοφικών ή θρησκευτικών πεποιθήσεων στον χώρο εργασίας.
- 33 Το Δικαστήριο έχει επίσης επανειλημμένως κρίνει ότι το άρθρο 2, παράγραφος 2, στοιχείο α', της οδηγίας αυτής έχει την έννοια ότι εσωτερικός κανόνας ιδιωτικής επιχείρησης ο οποίος απαγορεύει την εμφανή χρήση συμβόλου πολιτικών, φιλοσοφικών ή θρησκευτικών πεποιθήσεων στον χώρο εργασίας δεν εισάγει άμεση διάκριση «λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων», κατά την έννοια της εν λόγω διάταξης, εφόσον καλύπτει αδιακρίτως κάθε εκδήλωση των πεποιθήσεων αυτών και αντιμετωπίζει κατά τον ίδιο τρόπο όλους τους εργαζομένους της επιχείρησης, επιβάλλοντάς τους γενικώς και αδιακρίτως, μεταξύ άλλων, μια ουδέτερη αμφιέση διά του αποκλεισμού τέτοιων συμβόλων (αποφάσεις της 14ης Μαρτίου 2017, G4S Secure Solutions, C-157/15, EU:C:2017:203, σκέψεις 30 και 32, και της 15ης Ιουλίου 2021, WABE και MH Müller Handel, C-804/18 και C-341/19, EU:C:2021:594, σκέψη 52).
- 34 Συναφώς, το Δικαστήριο διευκρίνισε ότι, δεδομένου ότι ο καθένας μπορεί να πρεσβεύει ορισμένη θρησκεία ή να έχει συγκεκριμένες φιλοσοφικές ή πνευματικές πεποιθήσεις, ένας τέτοιος κανόνας, κατά το μέτρο που εφαρμόζεται γενικώς και αδιακρίτως, δεν εισάγει διαφορετική μεταχείριση βασιζόμενη σε κριτήριο το οποίο είναι αρρήκτως συνδεδεμένο με τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις (πρβλ. απόφαση της 15ης Ιουλίου 2021, WABE και MH Müller Handel, C-804/18 και C-341/19, EU:C:2021:594, σκέψη 52).

- 35 Προκειμένου να καταλήξει στο ανωτέρω συμπέρασμα, το Δικαστήριο φρόντισε να υπενθυμίσει ότι το δικαίωμα στην ελευθερία συνείδησης και θρησκείας που κατοχυρώνεται στο άρθρο 10, παράγραφος 1, του Χάρτη και αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα του κρίσιμου πλαισίου για την ερμηνεία της οδηγίας 2000/78 αντιστοιχεί στο δικαίωμα το οποίο κατοχυρώνεται στο άρθρο 9 της Ευρωπαϊκής Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών και, σύμφωνα με το άρθρο 52, παράγραφος 3, του Χάρτη, έχει την ίδια έννοια και την ίδια εμβέλεια με αυτό (απόφαση της 15ης Ιουλίου 2021, WABE και MH Müller Handel, C-804/18 και C-341/19, EU:C:2021:594, σκέψη 48). Πλην όμως, κατά τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (στο εξής: ΕΔΔΑ), το δικαίωμα στην ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας, το οποίο κατοχυρώνεται στο άρθρο 9 της εν λόγω Σύμβασης, «αποτελεί ένα από τα θεμέλια της “δημοκρατικής κοινωνίας”, κατά την έννοια της Σύμβασης [αυτής]», και είναι, «ως προς τη θρησκευτική του διάσταση, ένα από τα πιο ζωτικά στοιχεία που συμβάλλουν στη διαμόρφωση της ταυτότητας των πιστών και της αντίληψής τους για τη ζωή», καθώς και «ένα πολύτιμο αγαθό για τους άθεους, τους αγνωστικιστές, τους σκεπτικιστές ή τους αδιάφορους», συμβάλλοντας κατ’ αυτόν τον τρόπο στον «σύμφυτο με την κοινωνία αυτή πλουραλισμό – ο οποίος κατακτήθηκε με σκληρούς και μακραίωνους αγώνες» (απόφαση του ΕΔΔΑ της 15ης Φεβρουαρίου 2001, Dahlab κατά Ελβετίας, CE:ECHR:2001:0215DEC004239398).
- 36 Συναφώς, πρέπει επίσης να προστεθεί ότι, όπως προκύπτει από τη δικογραφία που έχει στη διάθεσή του το Δικαστήριο, δεν προβάλλεται ότι η S.C.R.L. δεν εφάρμοσε τον επίμαχο στην κύρια δίκη κανονισμό εργασίας γενικώς και αδιακρίτως, ούτε ότι η ενάγουσα της κύριας δίκης έτυχε διαφορετικής μεταχείρισης σε σχέση με οποιονδήποτε άλλον εργαζόμενο ο οποίος εκδήλωσε τη θρησκεία ή τις θρησκευτικές ή φιλοσοφικές πεποιθήσεις του με την εμφανή χρήση συμβόλων, ενδυμάτων ή με οποιονδήποτε άλλον τρόπο.
- 37 Από πάγια νομολογία του Δικαστηρίου προκύπτει επίσης ότι ένας κανόνας, όπως ο επίμαχος στην υπόθεση της κύριας δίκης, ενδέχεται να συνιστά έμμεση διαφορετική μεταχείριση λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων, κατά την έννοια του άρθρου 2, παράγραφος 2, στοιχείο β’, της οδηγίας 2000/78, εάν αποδειχθεί –ζήτημα το οποίο εναπόκειται στο αιτούν δικαστήριο να εξακριβώσει– ότι η επιβαλλόμενη εκ πρώτης όψεως ουδέτερη υποχρέωση συνεπάγεται, εν τοις πράγμασι, τη μειονεκτική μεταχείριση κάποιων προσώπων ορισμένης θρησκείας ή ορισμένων πεποιθήσεων (αποφάσεις της 14ης Μαρτίου 2017, G4S Secure Solutions, C-157/15, EU:C:2017:203, σκέψη 34, και της 15ης Ιουλίου 2021, WABE και MH Müller Handel, C-804/18 και C-341/19, EU:C:2021:594, σκέψη 59).
- 38 Κατά το άρθρο 2, παράγραφος 2, στοιχείο β’, περίπτωση i), της οδηγίας 2000/78, μια τέτοια διαφορετική μεταχείριση δεν συνιστά, εντούτοις, έμμεση διάκριση, κατά την έννοια του άρθρου 2, παράγραφος 2, στοιχείο β’, της εν λόγω οδηγίας, εάν δικαιολογείται αντικειμενικά από έναν θεμιτό σκοπό και εφόσον τα μέσα για την επίτευξη του σκοπού αυτού είναι πρόσφορα και αναγκαία.
- 39 Όσον αφορά την προϋπόθεση ύπαρξης θεμιτού σκοπού, η βούληση του εργοδότη να τηρεί, στις σχέσεις με τους πελάτες τόσο του δημοσίου όσο και του ιδιωτικού τομέα, μια στάση φιλοσοφικής, θρησκευτικής ή πολιτικής ουδετερότητας πρέπει να θεωρηθεί θεμιτή. Πράγματι, η επιθυμία ενός εργοδότη να προβάλλει έναντι των πελατών μια εικόνα ουδετερότητας συνδέεται με την επιχειρηματική ελευθερία, η οποία αναγνωρίζεται στο άρθρο 16 του Χάρτη, και είναι, κατ’ αρχήν, θεμιτή, ιδίως όταν ο εργοδότης εμπλέκει, για την επίτευξη του σκοπού αυτού, μόνον

τους εργαζομένους που απαιτείται να έρχονται σε επαφή με τους πελάτες του (απόφαση της 15ης Ιουλίου 2021, WABE και MH Müller Handel, C-804/18 και C-341/19, EU:C:2021:594, σκέψη 63).

- 40 Ωστόσο, το Δικαστήριο έχει επίσης διευκρινίσει ότι η απλή βούληση του εργοδότη να εφαρμόσει πολιτική ουδετερότητας, μολονότι συνιστά, αυτή καθαυτήν, θεμιτό σκοπό, δεν αρκεί αφ' εαυτής για να δικαιολογήσει αντικειμενικά τη διαφορετική μεταχείριση η οποία στηρίζεται εμμέσως στη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις, δεδομένου ότι, για να γίνει δεκτό ότι η δικαιολόγηση είναι αντικειμενική, θα πρέπει να συντρέχει πραγματική ανάγκη του εργοδότη, την οποία ο ίδιος οφείλει να αποδείξει (απόφαση της 15ης Ιουλίου 2021, WABE και MH Müller Handel, C-804/18 και C-341/19, EU:C:2021:594, σκέψη 64).
- 41 Η ερμηνεία αυτή διαπνέεται από τη μέριμνα να ενθαρρύνεται για λόγους αρχής η ανοχή και ο σεβασμός, καθώς και από τη μέριμνα να γίνει αποδεκτός ένας υψηλότερος βαθμός πολυμορφίας και να αποφευχθεί το ενδεχόμενο καταστρατήγησης μιας εδραιωμένης εντός της επιχείρησης πολιτικής ουδετερότητας εις βάρος εργαζομένων που τηρούν θρησκευτικές επιταγές επιβάλλουσες ορισμένη ενδυμασία.
- 42 Κατόπιν των ανωτέρω, στο τρίτο προδικαστικό ερώτημα πρέπει να δοθεί η απάντηση ότι το άρθρο 2, παράγραφος 2, στοιχείο α', της οδηγίας 2000/78 έχει την έννοια ότι διάταξη εσωτερικού κανονισμού επιχείρησης η οποία απαγορεύει στους εργαζομένους να εκδηλώνουν λεκτικώς, μέσω της αμφιέσής τους ή με οποιονδήποτε άλλον τρόπο τις θρησκευτικές ή φιλοσοφικές πεποιθήσεις τους, όποιες και αν είναι αυτές, δεν συνιστά άμεση δυσμενή διάκριση «λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων», κατά την έννοια της εν λόγω οδηγίας, έναντι των εργαζομένων που επιθυμούν να ασκήσουν τη θρησκευτική ελευθερία τους και την ελευθερία συνείδησης με την εμφανή χρήση θρησκευτικού συμβόλου ή θρησκευτικής αμφιέσεως, εφόσον η διάταξη αυτή εφαρμόζεται γενικώς και αδιακρίτως.

Επί του δεύτερου προδικαστικού ερωτήματος

- 43 Με το δεύτερο προδικαστικό ερώτημα, το αιτούν δικαστήριο ζητεί, κατ' ουσίαν, να διευκρινιστεί αν το άρθρο 1 της οδηγίας 2000/78 έχει την έννοια ότι δεν μπορούν να λαμβάνονται υπόψη ως «διατάξεις που είναι ευνοϊκότερες για την προστασία της αρχής της ίσης μεταχείρισης από αυτές που προβλέπονται στην [εν λόγω] οδηγία», κατά το άρθρο 8, παράγραφος 1, αυτής, εθνικές διατάξεις σκοπός των οποίων είναι να διασφαλιστεί η μεταφορά της οδηγίας στο εθνικό δίκαιο και οι οποίες ερμηνεύονται υπό την έννοια ότι οι θρησκευτικές, φιλοσοφικές και πολιτικές πεποιθήσεις αποτελούν τρεις αυτοτελείς λόγους δυσμενούς διάκρισης.
- 44 Προκειμένου να δοθεί απάντηση στο ανωτέρω προδικαστικό ερώτημα, αφενός, υπενθυμίζεται ότι, όπως προκύπτει από τη σκέψη 28 της παρούσας απόφασης, η προστασία έναντι των δυσμενών διακρίσεων την οποία εγγυάται η οδηγία 2000/78 καλύπτει μόνον τους εξαντλητικώς μνημονευόμενους στο άρθρο 1 αυτής λόγους και, ως εκ τούτου, η εν λόγω οδηγία δεν καλύπτει τις αναφερόμενες στο δεύτερο προδικαστικό ερώτημα πολιτικές πεποιθήσεις.
- 45 Αφετέρου, όπως προκύπτει από την απάντηση που δόθηκε στο πρώτο προδικαστικό ερώτημα, η φράση «λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων» που διαλαμβάνεται στο άρθρο 1 της οδηγίας 2000/78 έχει την έννοια ότι συνιστά έναν και μοναδικό λόγο δυσμενούς διάκρισης, ο οποίος καλύπτει τόσο τις θρησκευτικές όσο και τις φιλοσοφικές ή πνευματικές πεποιθήσεις.

- 46 Κατόπιν της ως άνω διευκρίνισης, από την αίτηση προδικαστικής αποφάσεως προκύπτει ότι με το δεύτερο προδικαστικό ερώτημα που υπέβαλε το αιτούν δικαστήριο ζητείται, κατ' ουσίαν, να διευκρινιστεί το περιθώριο εκτιμήσεως που διαθέτουν τα κράτη μέλη όσον αφορά τη θέσπιση ή τη διατήρηση σε ισχύ διατάξεων ευνοϊκότερων για την προστασία της αρχής της ίσης μεταχείρισης σε σχέση με τις προβλεπόμενες στην οδηγία 2000/78, κατά την έννοια του άρθρου 8, παράγραφος 1, της εν λόγω οδηγίας.
- 47 Όσον αφορά την ερμηνεία του άρθρου 8, παράγραφος 1, της ως άνω οδηγίας, το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι εθνικές συνταγματικές διατάξεις περί προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας μπορούν να ληφθούν υπόψη ως ευνοϊκότερες διατάξεις, κατά την έννοια της συγκεκριμένης διάταξης, στο πλαίσιο της εξέτασης του πρόσφορου χαρακτήρα έμμεσης διαφορετικής μεταχείρισης λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων (απόφαση της 15ης Ιουλίου 2021, WABE και MH Müller Handel C-804/18 και C-341/19, EU:C:2021:594, σκέψη 90).
- 48 Προκειμένου να καταλήξει στο ανωτέρω συμπέρασμα, το Δικαστήριο υπενθύμισε ότι η οδηγία 2000/78 θεσπίζει ένα γενικό πλαίσιο για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και στην εργασία, το οποίο αφήνει περιθώριο εκτιμήσεως στα κράτη μέλη, ιδίως όσον αφορά τον συμβιβασμό των οικείων διαφορετικών δικαιωμάτων και συμφερόντων, λαμβανομένης υπόψη της ποικιλομορφίας των προσεγγίσεων που ακολουθούν ως προς τη θέση της θρησκείας ή των πεποιθήσεων. Εντούτοις, το περιθώριο εκτίμησης που αναγνωρίζεται κατ' αυτόν τον τρόπο στα κράτη μέλη, ελλείπει συναίνεσης σε επίπεδο Ένωσης, πρέπει να συνδυάζεται με έλεγχο ο οποίος εναπόκειται στον δικαστή της Ένωσης και συνίσταται, μεταξύ άλλων, στην εξέταση του αν τα μέτρα που λαμβάνονται σε εθνικό επίπεδο δικαιολογούνται επί της αρχής και αν είναι αναλογικά (απόφαση της 15ης Ιουλίου 2021, WABE και MH Müller Handel, C-804/18 και C-341/19, EU:C:2021:594, σκέψη 86 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία).
- 49 Το Δικαστήριο προσέθεσε ότι από το πλέγμα διατάξεων αυτό προκύπτει ότι ο νομοθέτης της Ένωσης δεν προέβη ο ίδιος, με την οδηγία 2000/78, στον αναγκαίο συμβιβασμό μεταξύ της ελευθερίας σκέψης, συνείδησης και θρησκείας και των θεμιτών σκοπών των οποίων μπορεί να γίνει επίκληση για τη δικαιολόγηση άνιση μεταχείρισης, κατά την έννοια του άρθρου 2, παράγραφος 2, στοιχείο β', σημείο i, της οδηγίας, αλλά ανέθεσε τον συμβιβασμό αυτόν στα κράτη μέλη και τα δικαιοδοτικά τους όργανα (απόφαση της 15ης Ιουλίου 2021, WABE και MH Müller Handel, C-804/18 και C-341/19, EU:C:2021:594, σκέψη 87 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία).
- 50 Το δικαστήριο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η οδηγία 2000/78 παρέχει τη δυνατότητα να λαμβάνεται υπόψη το ιδιαίτερο πλαίσιο κάθε κράτους μέλους και να αναγνωρίζεται σε καθένα από αυτά περιθώριο εκτιμήσεως στο πλαίσιο του αναγκαίου συμβιβασμού των διαφόρων οικείων δικαιωμάτων και συμφερόντων, προκειμένου να διασφαλίζεται η δίκαιη ισορροπία μεταξύ τους (απόφαση της 15ης Ιουλίου 2021, WABE και MH Müller Handel, C-804/18 και C-341/19, EU:C:2021:594, σκέψη 88).
- 51 Συναφώς, το Δικαστήριο έκρινε ότι, στο πλαίσιο της εξέτασης του αναγκαίου χαρακτήρα απαγόρευσης παρόμοιας με την επίμαχη στην κύρια δίκη, εναπόκειται στα εθνικά δικαστήρια να σταθμίσουν, λαμβάνοντας υπόψη όλα τα στοιχεία της οικείας δικογραφίας, τα εμπλεκόμενα συμφέροντα και να περιορίσουν «τις επίμαχες ελευθερίες μόνον κατά το μέτρο που τούτο είναι απολύτως αναγκαίο» (απόφαση της 15ης Ιουλίου 2021, WABE και MH Müller Handel, C-804/18 και C-341/19, EU:C:2021:594, σκέψη 83 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία).

- 52 Επομένως, από την ανωτέρω νομολογία συνάγεται ότι το άρθρο 8, παράγραφος 1, της οδηγίας 2000/78 δεν εμποδίζει το εθνικό δικαστήριο να προσδίδει, κατά τη στάθμιση των αντικρουόμενων συμφερόντων, μεγαλύτερη σημασία στα συμφέροντα που άπτονται της θρησκείας ή των πεποιθήσεων από τη σημασία που προσδίδει στα συμφέροντα που προκύπτουν, μεταξύ άλλων, από την επιχειρηματική ελευθερία, εφόσον τούτο απορρέει από το εσωτερικό του δίκαιο. Σε μια τέτοια περίπτωση, η ελευθερία συνειδήσεως και θρησκείας μπορεί επομένως να τύχει προστασίας ευρύτερης από άλλες ελευθερίες, όπως η επιχειρηματική ελευθερία, που αναγνωρίζεται στο άρθρο 16 του Χάρτη, δεδομένου ότι παράγει τα αποτελέσματά της κατά το στάδιο της εκτιμήσεως της ύπαρξης δικαιολογητικού λόγου για έμμεση διάκριση, κατά την έννοια της μνημονευόμενης στη σκέψη 39 της παρούσας αποφάσεως νομολογίας.
- 53 Επιβάλλεται η διαπίστωση ότι δεν συντρέχει τέτοια περίπτωση όσον αφορά τις διατάξεις που εξετάζονται στην υπό κρίση υπόθεση. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τις διευκρινίσεις που παρέσχε το αιτούν δικαστήριο, οι συγκεκριμένες διατάξεις έχουν ως αποτέλεσμα τη μεταχείριση της «θρησκείας» και των «πεποιθήσεων» ως αυτοτελών λόγων δυσμενούς διάκρισης.
- 54 Πάντως, το περιθώριο εκτιμήσεως που αναγνωρίζεται στα κράτη μέλη δεν μπορεί να φθάνει μέχρι του σημείου να παρέχεται σε αυτά ή στα εθνικά δικαστήρια η δυνατότητα διαχωρισμού ενός εκ των λόγων δυσμενούς διάκρισης που απαριθμούνται εξαντλητικώς στο άρθρο 1 της οδηγίας 2000/78 σε πλείονες επιμέρους λόγους, διότι στην περίπτωση αυτή θα υπήρχε ο κίνδυνος να τεθεί εν αμφιβόλω το γράμμα, το πλαίσιο και ο σκοπός του συγκεκριμένου λόγου και να πληγεί η πρακτική αποτελεσματικότητα του γενικού πλαισίου που διαμορφώνει η οδηγία για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία.
- 55 Πράγματι, δεδομένου ότι η δυσμενής διάκριση «λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων» καλύπτει όλους τους εργαζομένους κατά τον ίδιο τρόπο, μια προσέγγιση κατακερματισμού του συγκεκριμένου του λόγου, ανάλογα με τον επιδιωκόμενο από τον οικείο κανόνα σκοπό, θα είχε ως συνέπεια να δημιουργηθούν υποκατηγορίες εργαζομένων και να πληγεί κατ' αυτόν τον τρόπο το γενικό πλαίσιο που διαμορφώνει η οδηγία 2000/78 για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία.
- 56 Η ερμηνεία αυτή δεν κλονίζεται από το επιχείρημα ότι θα μπορούσε, ενδεχομένως, να οδηγήσει σε υποβάθμιση του επιπέδου προστασίας έναντι δυσμενούς διάκρισης λόγω θρησκείας ή θρησκευτικών πεποιθήσεων, δεδομένου ότι, σε μια περίπτωση όπως η επίμαχη στην κύρια δίκη, ουδόλως εμποδίζονται τα εθνικά δικαστήρια να προβαίνουν σε μια τέτοια ερμηνεία των οικείων εθνικών διατάξεων ώστε, στο πλαίσιο της στάθμισης των διστάμενων συμφερόντων του εργαζομένου και του εργοδότη, οι φιλοσοφικές και πνευματικές πεποιθήσεις να απολαύουν το ίδιο επίπεδο προστασίας με τη θρησκεία ή τις θρησκευτικές πεποιθήσεις.
- 57 Τέλος, όσον αφορά ειδικότερα την εκτιθέμενη από το αιτούν δικαστήριο επιχειρηματολογία κατά την οποία η ύπαρξη ενιαίου κριτηρίου, το οποίο περιλαμβάνει τις θρησκευτικές και τις φιλοσοφικές πεποιθήσεις, θα είχε ως αποτέλεσμα την υποβάθμιση του επιπέδου προστασίας έναντι των άμεσων διακρίσεων που στηρίζονται στους λόγους αυτούς, καθόσον θα αποτελούσε εμπόδιο στις συγκρίσεις μεταξύ εργαζομένων οι οποίοι πρεσβεύουν θρησκευτικές πεποιθήσεις και εργαζομένων οι οποίοι πρεσβεύουν φιλοσοφικές πεποιθήσεις, πρέπει να διευκρινιστούν τα ακόλουθα.

- 58 Αφενός, όπως επισήμανε το αιτούν δικαστήριο, το ζήτημα μιας τέτοιας συγκρισιμότητας είναι κρίσιμο μόνον όσον αφορά την εκτίμηση της υπάρξεως άμεσης δυσμενούς διάκρισης. Πλην όμως, όπως υπομνήσθηκε στη σκέψη 33 της παρούσας απόφασης, αποκλείεται η ύπαρξη άμεσης δυσμενούς διάκρισης υπό περιστάσεις όπως αυτές της υποθέσεως της κύριας δίκης.
- 59 Αφετέρου, και σε κάθε περίπτωση, το Δικαστήριο είχε την ευκαιρία να διευκρινίσει ότι η απαγόρευση των διακρίσεων που προβλέπει η οδηγία 2000/78 δεν περιορίζεται αποκλειστικώς στις διαφορές ως προς τη μεταχείριση μεταξύ προσώπων ορισμένης θρησκείας ή συγκεκριμένων πεποιθήσεων και προσώπων που δεν πρεσβεύουν ορισμένη θρησκεία ή δεν έχουν συγκεκριμένες πεποιθήσεις (πρβλ. απόφαση της 15ης Ιουλίου 2021, WABE και MH Müller Handel, C-804/18 και C-341/19, EU:C:2021:594, σκέψη 49). Με άλλα λόγια, η ύπαρξη ενιαίου κριτηρίου το οποίο καλύπτει τη θρησκεία και τις πεποιθήσεις δεν εμποδίζει τις συγκρίσεις μεταξύ των εργαζομένων που πρεσβεύουν θρησκευτικές πεποιθήσεις και των εργαζομένων που έχουν άλλες πεποιθήσεις, ούτε και τις συγκρίσεις μεταξύ εργαζομένων διαφορετικών θρησκευτικών πεποιθήσεων.
- 60 Ο σκοπός που επιδιώκεται με την οδηγία 2000/78 συνηγορεί υπέρ ερμηνείας του άρθρου 2, παράγραφοι 1 και 2, της οδηγίας αυτής κατά την οποία αυτή δεν περιορίζει αποκλειστικώς στα άτομα που δεν πρεσβεύουν ορισμένη θρησκεία ή δεν έχουν συγκεκριμένες πεποιθήσεις τον κύκλο των προσώπων σε σχέση με τα οποία μπορεί να γίνει σύγκριση προκειμένου να διαπιστωθεί διάκριση «λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων», κατά την έννοια της εν λόγω οδηγίας (απόφαση της 15ης Ιουλίου 2021, WABE και MH Müller Handel, C-804/18 και C-341/19, EU:C:2021:594, σκέψη 50).
- 61 Επομένως, η οδηγία 2000/78 αποσκοπεί, όσον αφορά την απασχόληση και την εργασία, στην καταπολέμηση κάθε μορφής διακρίσεως λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων (βλ., κατ' αναλογία, απόφαση της 26ης Ιανουαρίου 2021, Szpital Kliniczny im. dra J. Babińskiego Samodzielny Publiczny Zakład Opieki Zdrowotnej w Krakowie, C-16/19, EU:C:2021:64, σκέψη 34), υπό την έννοια ότι διάκριση «λόγω» θρησκείας ή πεποιθήσεων, κατά την έννοια της εν λόγω οδηγίας, διαπιστώνεται μόνον οσάκις πρόσωπο υφίσταται τη λιγότερο ευνοϊκή ή μειονεκτική μεταχείριση λόγω της θρησκείας ή των πεποιθήσεων (απόφαση της 15ης Ιουλίου 2021, WABE και MH Müller Handel, C-804/18 και C-341/19, EU:C:2021:594, σκέψη 49).
- 62 Κατόπιν των προεκτεθέντων, στο δεύτερο προδικαστικό ερώτημα πρέπει να δοθεί η απάντηση ότι το άρθρο 1 της οδηγίας 2000/78 έχει την έννοια ότι δεν μπορούν να λαμβάνονται υπόψη ως «διατάξεις που είναι ευνοϊκότερες για την προστασία της αρχής της ίσης μεταχείρισης από αυτές που προβλέπονται στην [εν λόγω] οδηγία», κατά το άρθρο 8, παράγραφος 1, αυτής, εθνικές διατάξεις οι οποίες διασφαλίζουν τη μεταφορά της οδηγίας στο εθνικό δίκαιο και οι οποίες ερμηνεύονται υπό την έννοια ότι οι θρησκευτικές πεποιθήσεις και οι φιλοσοφικές πεποιθήσεις αποτελούν δύο αυτοτελείς λόγους δυσμενούς διάκρισης.

Επί των δικαστικών εξόδων

- 63 Δεδομένου ότι η παρούσα διαδικασία έχει ως προς τους διαδίκους της κύριας δίκης τον χαρακτήρα παρεμπίπτοντος που ανέκυψε ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου, σ' αυτό εναπόκειται να αποφανθεί επί των δικαστικών εξόδων. Τα έξοδα στα οποία υποβλήθηκαν όσοι υπέβαλαν παρατηρήσεις στο Δικαστήριο, πλην των ως άνω διαδίκων, δεν αποδίδονται.

Για τους λόγους αυτούς, το Δικαστήριο (δεύτερο τμήμα) αποφαινεται:

- 1) Το άρθρο 1 της οδηγίας 2000/78/ΕΚ του Συμβουλίου, της 27ης Νοεμβρίου 2000, για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία, έχει την έννοια ότι οι διαλαμβανόμενοι σε αυτό όροι «θρησκεία[...] ή πεποιθήσ[εις]» συνιστούν έναν και μοναδικό λόγο δυσμενούς διάκρισης, ο οποίος καλύπτει τόσο τις θρησκευτικές πεποιθήσεις όσο και τις φιλοσοφικές ή πνευματικές πεποιθήσεις.
- 2) Το άρθρο 2, παράγραφος 2, στοιχείο α', της οδηγίας 2000/78 έχει την έννοια ότι διάταξη κανονισμού εργασίας επιχείρησης η οποία απαγορεύει στους εργαζομένους να εκδηλώνουν λεκτικώς, μέσω της αμφίεσής τους ή με οποιονδήποτε άλλον τρόπο τις θρησκευτικές ή φιλοσοφικές πεποιθήσεις τους, όποιες και αν είναι αυτές, δεν συνιστά άμεση δυσμενή διάκριση «λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων», κατά την έννοια της εν λόγω οδηγίας, έναντι των εργαζομένων που επιθυμούν να ασκήσουν τη θρησκευτική ελευθερία τους ή την ελευθερία συνείδησης με τη χρήση συμβόλου ή θρησκευτικής αμφίεσης, εφόσον η διάταξη αυτή εφαρμόζεται γενικώς και αδιακρίτως.
- 3) Το άρθρο 1 της οδηγίας 2000/78 έχει την έννοια ότι δεν μπορούν να λαμβάνονται υπόψη ως «διατάξεις που είναι ευνοϊκότερες για την προστασία της αρχής της ίσης μεταχείρισης από αυτές που προβλέπονται στην [εν λόγω] οδηγία», κατά το άρθρο 8, παράγραφος 1, αυτής, εθνικές διατάξεις οι οποίες διασφαλίζουν τη μεταφορά της οδηγίας στο εθνικό δίκαιο και οι οποίες ερμηνεύονται υπό την έννοια ότι οι θρησκευτικές πεποιθήσεις και οι φιλοσοφικές πεποιθήσεις αποτελούν δύο αυτοτελείς λόγους δυσμενούς διάκρισης.

(υπογραφές)